

FEJÉR ADÁM

Jog, erkölcs és politika

A DEMOKRÁCIA ESÉLYEI KÖZÉP- ÉS KELET-EURÓPÁBAN

Ma már szerencsére komolyan senki nem vitatja, mert véleményének alátámasztására megfelelő érveket nemigen talál, hogy a politika működésének a jog és az erkölcs keretei között tartása föltétlen norma. Ugyanakkor mindenki, aki társadalmunk és régióink közelmúltjára csak egy kicsit is emlékszik, s abból valamit is ért, tudja, hogy e norma teljesülésének semmilyen, a világ dolgaiban vagy az emberi természetben eleve adott, s ezért intellektuálisan megragadható biztosítékai nincsenek. Bármennyire fölemelő Kant poétikus utalása a fölöttünk ragyogó csillagos égre, meg a bennünk élő erkölcsi törvényre, és bármennyire megszívlelendők az emberi jogokat deklaráló különböző ünnepélyes nyilatkozatok, a dolgok nagyon könnyen vágyaink és szándékaink ellenére alakulhatnak, ha e költői képeknek, deklarációknak meggondolatlanul önmagukban véve reális érvényt tulajdonítunk. Kétségtelen, sokszor, sok helyen tűnt már, sőt tűnik néhol még ma is úgy, mintha a normák fölismerése és érvényesítésük elszánt akarása föltétlenül meghozná a kívánt eredményt, de mi itt, az Alpoktól északra és a Rajnától keletre, nagyon is könnyen beláthatjuk, hogy csupán egy sajátos hagyomány megléte, bizonyos kultúrtörténeti tényezők alkalmi egybeesése teremti máshol is a megtévesztő látszatot.

Mivel egyszerre sürgető kényszer napjainkban a jogi-erkölcsi normák érvényesítése, és nyilvánvaló számunkra a politikának, a lehetőségek tudományának a normákkal szembeni lényegi érzéketlensége, a gondolkodás hagyományos rendjének elégtelenségét kinyilvánítva, hol arra kénszerülünk, hogy harcosan és egyben képmutatóan olyasmit kérjünk másokon számon, amit teljesíteni magunk sem tudunk, hol pedig arra, hogy ellenfeleink makacságára, megátalkodottságára panaszkodva, olyasmit nézzünk el magunknak, amit legjobb meggyőződésünk szerint elfogadhatatlannak tartunk. A normákban kifejeződő fölszólítás föltétlensége, s ugyanakkor a norma érvényesülésének kultúrtörténeti föltételezettsége közötti ellentmondás úgy hidalható át, ha a gondolkodás hagyományos rendjével szakítva, az individuum humán-reprezentációs igényét kritikusan vizsgáljuk, és az erkölcsi parancs címzettjének nem közvetlenül a személyes akarati megnyilvánulásokat hordozó individuumot, hanem az individuum által képviselt vagy legalábbis képviselendő emberiséget tekintjük. Csak annak az embernek szól igazában a parancs, tehát teljesítése csak akkor várható, illetve megtagadásával csak az vádolható, aki a szükséges kultúrtörténeti föltételek megléte következtében a kultúrát képviselő személyiség lehet, aki magatartásának hitelessége révén az emberiséget reprezentálja. Ha ennek híján kísérli meg az individuum a jog és az erkölcs szempontjának érvényesítését, próbálkozása önhibáján kívül szükségszerűen kudarcba fullad: *a jog erkölcsi fedezet híján pusztá szó, holt*

betű marad, a formákat tagadó morális indulat viszont megszegi a törvényt. A politika jogi és erkölcsi keretek között tartása nem biztos, hogy sikerül, ha a politikusnak jogi és erkölcsi szabályokat írunk elő, vagy ha a politikus direkt módon az előírások betartására törekszik. Ez a törekvés vagy előírás csak akkor vezethet valóban eredményhez, ha előzetesen az illető kultúra adottságait számba véve gondoskodtunk az individuális humánrepresentáció kultúrtörténeti föltételeiről.

Gondolkodásunk idejétmúlt konvencióit föladván, szembe kell néznünk tehát azzal a ténnyel, hogy a politikának a jog és az erkölcs keretei között tartását jó lelkiismerettel csak akkor igényelhetjük, illetve a siker reményében csak akkor vállalhatjuk, ha előzetesen számba vesszük, ha esetről esetre elemző vizsgálat tárgyává tesszük a mindenkori jog adott kulturális esetben megnyilvánuló erkölcsi felhívó erejét, illetve a spontán morális elvárások jogszerűségét. Jóllehet már Kant kimondta, hogy a törvény betartása nem lehet az erkölcsiség fokmérője, vagyis, ha valami legális, valódi lelkiismereti azonosulás híján nem lehet minden további nélkül morális is, rendszerében mégis elképzelhetetlen a jogi és az erkölcsi szempont szembekerülése, nem fordulhat elő az az eset, hogy valamely érvényesnek mutatkozó jogi megkötés erkölcsileg elfogadhatatlannak tűnik, illetve, hogy valamely tiszta erkölcsi indíttatás jogilag nem igazolható. Egy évszázaddal később, a Kanténál szélesebb tapasztalati körben mozogva, Tolsztoj odáig megy, hogy egyenesen kétségbe vonja a jog, bármely jogi megkötés morális indokolhatóságát, de a problémának a személyes-individuális mérlegelés körében hagyása, a mindenáron egységes, egyetemes érvényű, az örökkévalóság szemszögéből adandó megoldás érdekében ugyanakkor a számára leküzdhetetlen nehézséget jelentő jogot a mindenhatónak tekintett erkölccsel szemben fölöslegesnek ítéli. Kant és Tolsztoj a maga helyén és a maga idején a legnagyobb mértékben indokolt és — eszmetörténeti érvényének viszonylagossága ellenére is — örökbecsű, egyetemes jelentőségű megoldásai nem akadályozhatták meg azt, hogy Európa latin hagyományú (katolikus, protestáns) felében a formális intellektuális beállítottságból adódóan a valódi, eleven erkölcsiség a polgári képmutatás jegyében afféle keverékmorállá ne váljon, illetve ahol az individuális formatisztelet nem érvényesült a kellő mértékben, a jog torz, gonosz megnyilvánulásokat is ne legalizáljon; az orosz kultúra hatósugarán belül pedig az érzelmi beállítottságnak megfelelően a megalázó helyzetbe kényszerült tömegember a tolsztoji etika alapján megmagyarázhatatlanul erkölcsi fölháborodásában féktelen elemi erőként ne rombolja le az együttélés kereteit.

Ma, amikor a korábbi gyakorlattal ellentétben a jog, a törvény tisztelete a kelet-európai társadalmakban is mindinkább természetes igénynek számít, jog és erkölcs viszonyának rendeződése szempontjából fontos lépésként értékelendő, hogy a demokrácia, ez a nemrég még a liberalizmus eszmerendszerén belül állni látszó ideologéma eszmeileg semleges politikai eszköznek, a minden ember számára kívánatos szabadság technikájának minősül. Ha ugyanis a demokrácia csak technika, vele szemben semmiféle érzelmi ellenállás nem lehet értelmes, józan ésszel nem kell attól tartani, hogy a jogi megkötés az erkölcsi érzés szabad megnyilvánulását bármely helyzetben is akadályozza. Ezen belátás nélkül a diktatúra viszonyainak oldódása nem indulhatna meg, nem kezdődhetne el a problémák elfogulatlan elemző vizsgálata. Ha azonban a demokrácia technika voltát erősítő állítást olyan végső igazságként kezel-

jük, amely jog és erkölcs kapcsolatát egyetemes érvénnyel szabályozza, s amely ezért minden további nélkül alkalmas lehet a jövőben kialakítandó viszonyaink megalapozására, az erjedés megindulása után közvetlenül a kibontakozás útját eltorlaszoljuk. Hiszen valamely demokratikusan berendezett jóléti társadalom bármennyire minden, természetes emberi igényeit értelmesen kinyilvánítani, érvényesíteni képes állampolgár érdekét szolgálja, az értelmetlen ellenállás tényével mégis mindaddig számolni kell, amíg az adott társadalmon belül jog és erkölcs, törvény és lelkiismeret módszeres egymáshoz igazítása révén a társadalom minden tagja a környezeti hatásokra értelmesen, formásan válaszolni képes személyiséggé nem vált. *A demokrácia tehát technika, amely semlegessége révén bármely társadalom számára elfogadható, de éppen technikai jellege miatt az anakronisztikus liberális hittel ellentétben minden megszorítás nélkül nem alkalmas a társadalom harmonikus működésének biztosítására, hanem föltétlenül megköveteli egyfelől az erkölcsi érzék formáinak betartását, másfelől a törvényes előírások tartalmosságának, a törvény szellemének tudatos ápolását.*

Jog és erkölcs gépies, egyoldalúan intellektuális jellegű összekapcsolása ott is okozhat múló alkalmi zavarokat, ahol az individualizáltság lényegében teljesnek vehető, ahol a társadalom egységesülése már századokkal ezelőtt befejeződött. Európa keleti felében azonban, ahol a kevésbé kedvező kultúrtörténeti adottságok miatt a nemzetté válás még folyamatban van, s ahol e folyamatnak minden bizonnyal a kibontakozás irányába mutató utolsó szakaszát éljük, jog és erkölcs viszonyának konkrét, elemző, intellektus és érzelmi tényező egyensúlyán alapuló beszabályozása olyan kardinális jelentőségű, rendkívül kényes feladat, amelynek sikeres megoldásától vagy elhanyagolásától függ társadalmak, országok jövőbeni sorsa. Minthogy itt sem az erkölcsöt a joghoz, sem a jogot az erkölchöz igazítani nem lehet, mert immár sem az intellektus, sem az érzelm jelentőségének abszolutizálása nem tűnik elfogadhatónak, a problémát a személyes-individuális mérlegelés köréből a nemzeti történelem, a kultúra individualitást alapozó, individuumot megelőző, ugyanakkor személyesen megélhető, személyesen elfogadható közegéhez kell rendelni. Egyfelől ez azt föltételezi, hogy az új, demokratikus törvény, a formátlan moralizálást elutasítva, és az erkölcs személyes-individuális képviselőjének normáját megerősítendő, a múltbeli jogsértések minden áldozatát rehabilitálja. Másfelől pedig azt jelenti, hogy az individuum saját kultúrtörténeti föltételezettsége tudatában és a társadalmi egység kialakításának érdekében, erkölcsi igényét, a társadalom minden tagja iránti személyes elkötelezettségét kinyilvánítva, utólag semmisnek tekinti, megbocsátja a múltbeli törvénysértéseket, amennyiben bennük a jog korábbi kiüresedésének, erkölcsi fedezet híján holt betűvé, pusztá szavá válásának következményét ismeri föl. Az így előállt új helyzetben az addig individualizálatlan, önálló problématudattal nem rendelkező tömegember az intellektuális és az érzelmi motívumok kiegyensúlyozott együttes hatása alatt elindulhat az önálló arculattal és felelősségtudattal rendelkező állampolgárrá válás útján.

A népfőlségelv érvényesülése a demokráciában alapvető követelmény. A demokrata köteles úgy viselkedni, mint aki számára, a liberális retorika nyelvén szólva, a nép szava isten szava. Ha azonban a demokrácia meggyőződéses híve nem akar politikai kudarcot szenvedni, ma már többé-kevésbé mindenhol — nálunk, Közép- és Kelet-Európában azonban különösen — kénytelen szem előtt tartani, hogy a különböző választási és képviselői rend-

szerek önmagukban nem biztosíthatják az igazságnak az istenadta nép ajkán megszólalását. Az erős demokratikus hagyománnyal rendelkező, mert az individualitást kultúrtörténeti evidenciaként kezelő nyugati társadalmakban szakszerű politikai erőfeszítésekkel fenn lehet ugyan tartani azt a látszatot, hogy a hatalom legitimitásának a választásokon kialakult szavazati aránya vagy a népképviselői testület döntése a végső forrása, ahol azonban a tömeglétnék kultúrtörténeti okokban gyökerező realitása van, ott a hamis látszathoz ragaszkodás elfogadhatatlan következményekhez, a diktatúra állapotába való kényszerű visszacsúszáshoz vezet. *A mi helyzetünkben tudatosítani és megnyilatkozásainkban módszeresen érvényesíteni kell azt a körülményt, hogy a törvényes rend nem az úgynevezett természeti jogon alapszik, hanem kultúrtörténeti fejlődés, a történeti tapasztalatföhalmozás paradox folyamatának eredménye.* A kultúrtörténeti folyamatok legitimizáló képességének fölismerése viszont azt kívánja, hogy a polgári képmutatás lassan mégiscsak idejémmúlttá váló gyakorlatával szakítva, a demokrácia mellett, a demokráciával szemben legalább visszamenőleg vegyük tárgyilagosan tudomásul — az egyébként valóban semmiképen sem igazolható — diktatúrát, mint a paradox történeti folyamat önmagában negatív, semmiféle értéket meg nem testesítő, de a történeti folyamat egészéből mégsem kihagyható, a folyamat egészének megértése szempontjából nélkülözhetetlen szakaszát. A diktatúra valósi nyelven szólva a gonoszság kiáradása, isten büntetése a bűnében megörögzött társadalom, vagy ahogy a marxizmus mondja: történelmi szükségszerűség, de természetesen e szükségszerűség személyes-individuális érvényesítésére mozgósító voluntarisztikus fölszólítások, a diktatúra torz és hazug apológiája nélkül. A természeti jogszemlélet korlátoltságát belátó, a diktatúra és a demokrácia történeti viszonylagosságával számoló gondolkodás képes tudomásul venni a törvény és a rend olyan fajta folytonossági hiányait, amelyekért személy szerint, intellektuálisan megalapozható módon lényegében senki nem vádolható, s amelyek megértése, szenvedőleges elfogadása a személyes-individuális megnyilatkozásokon túli eszmetörténeti-kultúrtörténeti tényezőök emberi jelentőségének elismerésétől függ. *Ha más nem, Madách Tragédiájában az athéni szín példája igazolja, hogy a demokratikus formák mindenhatóságával szembeni kételkedés korántsem a diktatúra igazolását, előkészítését szolgálja, hanem a liberális értékek föltétlen tiszteletének talaján keletkezik, és Petöfi meg Ady életműve egyenesen azt a tapasztalatot sugallja, hogy a magyar kultúrán belül a nemzeti történelem távlataiban mozgó poétikus látomásosságot a jelen körülményei között igazságot tenni kívánó, a természeti jog alapján álló néptribun sem nélkülözheti, hiányában társadalmi-politikai föllépése valódi népképviselőből üres demagógiává, a tömeg olcsó és alantas manipulálásává válik.*

A tömegelet tapasztalatát magukban hordozó és egyelőre még nem egységesült, első egyensúlyukat még meg nem talált társadalmakban nem föltétlenül a népfölségelv alapján áll az, aki demokratikus programot hirdet, aki szubjektíve esetleg őszintén, de a tényleges problémákban kellőképpen kiigazodni nem tudván, eltúlozza a demokratikus formák jelentőségét. És hasonlóképpen nem egyszerűen a népre erőltetett zsarnokság az a hatalom, vagy a népet gúzsba kötni kívánó törekvést testesít meg az a politikai erő, amely a legitimáció formái jegyeivel egyelőre nem rendelkezik, vagy amely azok megszerzésére törekedve bizonyos menetrend betartását véli szükségesnek. Az ilyen szituációban, amilyen a mi jelenünk is, nem elsősorban a meg-

hirdetett programokon, a harczi fegyverként forgatott jelszavakon, illetve a terhes mülthoz való kényelmetlen kötődés mértékétől vagy a tőle eltávolodás, a vele szakítás készségétől függ, ki mennyire szolgálja a kibontakozást, hanem attól, mennyire van tudatában történelmi felelősségének, és mennyire képes hol következetességével, hol mértéktartásával ezt a felelősséget viselni. Nemcsak arról van szó, amit — valljuk meg, burkolt fenyegetésként is — gyakran hallani, hogy a változás túl heves követelése a társadalom úgynevezett konzervatív erőit provokálja, és valódi program híján értelmetlen megnyilvánulásokra készíti, hanem arról is, hogy a tömeglét formátlan tényezőitől át- meg átszött társadalomban minden heves, radikális akarat — jelszavaitól függetlenül, sőt éppen programja ellenére — a „cél szentesíti az eszközt” alapon a tömeglét médiumává válik, erkölcsi hitelét veszti. Ki vitatná, hogy a diktatúra kényszerintézkedések rendszere, mégis gyökerében hamis az az elképzelés, hogy a diktatúra pusztán azért jött létre, mert valamikor valaki zsarnoki akaratát a társadalom egészére rákényszerítette. Bár a történelem tényei egytől egyig tisztázandók, naiv az az igyekezet, amely a magyarázatot a puszta tárgyiaságként fölfogott tényekben keresi, s amely a közös felelősség vállalása elől kitérve a folyamatok megértéséről sajnálatos módon lemond. A diktatúra, sajnos, nem életünk külsődleges, könnyen eltávolítható kerete, sőtét szelleme mint a múlt visszajáró kísértete — a nemzeti önismeret szóhasználatára szerint: bűneink — életünk minden szintjét: gondolkodásunkat, érzelmeinket, reflexeinket át- meg átszövi, és igazában, viszonylag hamar csak akkor számolhatunk le vele, ha őszintén szembenézünk magunkkal, és létünk jelenbeli diktaúrába ágyazottságával. *Minden olyan újító szándék, amely pragmatikus alapon, mint valamely tárgyias adottsággal számol a tömegléttel, s az azt féken tartó, de egyben ki is fejező zsarnoksággal, amely az eszmék előtti szóbeli tisztelgés után közvetlenül gyakorlati, azaz erő útján való érvényesítésük módozatait keresi, maga is a zsarnokság szellemétől fertőzött, s magát pusztítva, fölösleges bonyodalmakat keltve, ördögi körben forog.* Ha Európa keleti felében az ilyen kemény, rámenős, pragmatikus mentalitás demokráciát eredményezhetne, akkor századunk elején, a liberális idealizmust fölváltó nyílt, személytelen világkép érvénybe lépése idején a forradalmak előbb-utóbb demokráciát és nem kemény, rámenős, a stratégiát és a taktikát az elvek elé helyező diktatúrákat szültek volna. Ha viszont a diktatúra mára nem élte volna föl talaját, ha nem töltötte volna már be a történelmi mozgások paradox játékában szerepét, akkor mi nemes szándékaink ellenére sem kereshetnénk a demokratikus kibontakozás útját. Manapság tehát nem az a demokrata, aki mindenáron és mindjárt demokráciát követel, s érdekében a politikai harc minden eszközét válogatás nélkül latba veti, aki erőszakos föllépése sikerében föltétlenül bízik, és minden kisebb sikert kizárólag erőszakos föllépésével magyaráz, hanem az, aki hisz a demokráciában, és az eszmék szellemi erejét a gyakorlati erőfeszítésektől tartózkodva demonstrálja. Nemrég még megosztott és a diktatúra körülményei között csak a hatalom szorításában, azaz gyakorlatilag egységesült társadalmunk valódi, autonóm cselekvésekre képessé tevő egységét csupán az eszmék szellemi erejének újbóli megtapasztalása biztosíthatja.

A jelen körülmények között érthető módon mindenki a társadalmi közmegegyezés lehetőségeit keresi. Ez a közmegegyezés nálunk egészen biztosan nem követheti a fölvilágosodás „társadalmi szerződésének” modelljét, mert a tömeglét valóságát magában hordozó és a diktatúrába bonyolódott társadal-

munkban az ügyben érdekelt feleknek nem mindegyike felelős jogi személy, sőt, a politikai küzdelmek természetéből adódóan, nálunk igazában senki sem lehet képes e küzdelmek részeseként felelős jogi személy maradni. Nem kecsgetet több sikerrel az emancipátori, a civilizátori mentalitás sem, mert ez is föltételezné a liberális fölszabadító program alkalmazásának, az individuális adottságok kibontakoztatásának előfeltételeként a társadalom minden tagja, minden ember esetében az individualitás minimumának eleve adottságát. Jó tudni és szüntelenül szem előtt tartani, hogy nem valamely véletlen elemi csapás, vagy valamely alkalmilag a társadalmon eluralkodó démonikus akarat, hanem a liberális fölszabadító program végső értelmetlenségének, addig rejtve maradó képtelenségének megmutatkozása vonta maga után a forradalmak zsarnokságba fulladását. Ha tehát a zsarnokságtól magunkat mesterségesen elhatárolva és a körülmények kedvező alakulását ügyesen kihasználva, az emancipáció diadalának látszatát keltve, esetleg könnyen és gyorsan teremtődik jóléti jogállam nálunk, annak valódi problémáink megoldatlanul maradása, a bizonytalan átmeneti állapot nem kívánatos meghosszabbodása lenne az ára. A társadalmi közmegegyezés Európa keleti felében csak az individualitás kultúrtörténeti föltételezettségének fölismerése esetén, az individualizálódás föltételeinek módszeres szem előtt tartása, a kultúra individuumteremtő képességének tudatos mozgásba hozása révén jöhet létre. A kulturális széthullottság állapotából eszmélkedésünk közben és a civilizáció megkövetelte jogállamiság célkitűzését hangoztatva, éppen ezért nem szabad megfeledkezni arról, hogy kultúra csak ott van, ahol a törvény intellektuálisan kidolgozott formuláit az erkölcsnek a lélekben gyökerező, érzelmi fogantatású normái kísérik. A kultúrának a tömegeletről kiemelő, szellemi pozícióhoz segítő képességét akkor mozgósítjuk, ha az eszmetörténetben eddig példátlanul az erkölcsi igényt a jogi formákkal való föloldhatatlan konfliktusának tudatában, de mégis a törvény föltétlen tiszteletétől áthatottan képviseljük, érvényesítjük. Amikor egy társadalomban a demokratikus, polgárjogi kultúra szegénysége miatt hiányzik az individualitás kellő tisztelete, az igazságos, demokratikus berendezkedés mellett nélkülözhetetlen az erkölcsi példaadás, és mindenképpen végzetes, mert erőszakot szül, a tömegeletet aktivizálja a jogilag egyébként kifogástalannak minősíthető rend, a demokrácia erőszakos védelme. Kétségtelenül illúziók rabja volt Tolsztoj, amikor a szeretet mindenhatóságában bízva, a törvényt feleslegesnek és az erőszakot minden körülmények között elkerülhetőnek gondolta, de azóta a forradalmi erőszak történelmi tapasztalatával gazdagabban, és a zsarnokság állapotából a demokratikus törvények segítségével kiemelkedni akarásunk közben annyit tőle mindenképpen elfogadhatunk, hogy a jogból le nem vezethető és valamilyen általános szisztémában a joggal össze nem egyeztethető erkölcs nélkül valószínűleg sehol, de Közép- és Kelet-Európában különösen nem rendezhetők el az emberi együttélés kérdései.

Napjainkban Kelet- és Közép-Európa nem individualizált társadalmaiban, ahol a demokratikus jogrend manapság korszerű, amerikai stílusú, rámenős-pragmatikus kialakítása nem alkalmazható, a gyakorlatias, irracionális, a tömegelet megnyilvánulásait kritikátlanul elfogadó nemzeti egység jelszava századunkban, az egykori romantikus-liberális idealizmus elhanyagolása óta a társadalom valódi eszmei egységének kialakítását akadályozza, és miközben a nemzeti megnyilatkozásokat addig korlátozó diktatúrával szemben a nemzeti megújulás demokráciát hirdet, valójában a demokratikus kibontakozás

útját eltorlaszolja. Nem lesz demokrácia, ha a nemzeti kultúra specifikumának jelentőségét leértékelve, az individualitást az emberi természet föltétlen adottságának tekintjük, de akkor sem, ha a nemzeti jelleg kinyilvánításának demokratikus követelményében egyúttal az individuális minőségek föltétlen garanciáját látjuk. Nem oldotta föl a múltban a diktatúra a népies-urbánus ellentétet azzal, hogy megnyilatkozásait önkényesen korlátozta, és a kultúrpolitika egységessé szűkítő, semlegesítő közegében ellentétüket látszatra elmosta, de nem várható valódi megoldás — akár igazi egység, akár demokrácia — attól sem, ha népiesek és urbánusok, elvi ellentéteiket fönntartva, a diktatúrával szemben a demokrácia nevében önként korlátozzák magukat, vagyis egymással csupán taktikai szövetséget kötnek. *Az eszmék, az elvek jelentőségének leértékelése, valamint a gyakorlati, taktikai, hatalmi szempont jelentőségének eltűlése a diktatúra sajátja, és a diktatúrával szembe forduló erők belső ellentmondására, álláspontjuk lényegi tisztázatlanságára utal, közéletünk egészének a diktatúra szellemétől fertőzöttségére mutat az eszmei megoldás kidolgozásának halogatása, a problémák gyakorlati szinten tartása.*

A társadalmi haladás célját szolgáló forradalmak diktatúrába fordulása, és az eszmei bukás állapotában egzisztálás elháríthatatlan, semmiféle alternatívát nem ismerő kényszere miatt értelmiségünk közéleti érdeklődésű felébe századunk folyamán belefészkelte magát az a vélekedés, hogy a normák érvényesítéséről lemondó embernek az általa fontosnak ítélt célokért folytatott élet-halál harca a létezés egyedül korszerű és méltányolható formája. E mentalitás jegyében indult meg és folyik a diktatúra bírálata, fönnállása idejét múltságának kimondása. Csakhogy a diktatúrával együtt ez a mindenre elszánt machiavellista mentalitás is idejét múlttá vált, a társadalmi haladás ügyét képviselő értelmiség erkölcsi megrontottsága a megkezdett úton továbbjutást, a demokratizálódás ügyét fenyegeti. A bürokratikus-ideologikus megkötések oldódása, a szólásszabadság mértékének látványos növekedése következtében lényegében nincs többé szükség a tényleges célok elfedő manipulatív érvelésre, a mesteri trükkökhöz folyamodó konspiratív beidegződések működtetésére, ezzel szemben annál sürgetőbbé vált viselkedésünk sztereotípiáinak és közéleti megnyilvánulásainak sablonjainak minél világosabb, minél kritikusabb és önkritikusabb áttekintése. A megromlott közélet labirintusában tévelygő vagy poklában gyötrődő és tulajdonképpen — ha a hatalommal szemben is álló, de mégis a hatalom bűvöletében keringő — a társadalom egészének életétől elidegenedett értelmiség önerejéből nem képes látókörét szélesíteni, szemléletmódját megújítani, a társadalom egészének hiteles képviselőjévé válni. Ha a kispolgárság militáns, bizonyos ideologikus elemeket, mint afféle lesüllyedt kultúrkinccset képviselni kész rétegeiben jelszavaik visszhangra is találnak, azok a közéletileg passzív, de a maguk viszonylag szűk életszférájában erkölcsi normákat érvényesítő széles néprétegek, a lakosságnak a közéletből kiszorult, vagy a közélettől magát ösztönösen, jó érzékkel távol tartó döntő többsége továbbra is megőrzött passzivitásával hosszabb távon kritikát mond a szép szavakat hangoztató, de a valódi célokhoz nem közelítő közéleti küzdelmek felett. A diktatúra csendjét nemrég megtörő protestálás a viszonylag gyors és könnyű sikerek után nagyon hamar a kibontakozás akadályává válhat, ha a hatalommal és a hatalomért folytatott ádáz vetélkedésbe belefeledkezve, a politikát, a közéletet a társadalom mindennapi életétől stílusában elkülönülő professzionista tiltakozók játékterének tekinti, ha ezt, a diktatúrában kialakult

nem kívánatos kettőséget jelszavai és szándékai ellenére fönntartja. Viszonyaink akkor alakulnak egészségesen, ha a közéletben eddig is részt vett és eddigi szereplésükkel elégedetlen, amiatt lelkifurdalást érző, vagy a közéletből eddig kiszorult, de kezdettől fogva közéleti ambíciókat melengető ellenzékiek mellett mind többen jelennek meg olyan új emberek, akik nem hajlandóak a politika, a nagyvilág ügyei iránti hamis áhítatból a kisvilág, a magánszféra épen maradt normáit földadni, s akik a történelmi kulisszákat igénylő ideológikus pózt egyszerűen nem ismerve, fokozatosan a valódi demokrácia szellemét meggyökereztetik. A közéleti harcokban játszott korábbi szerepéért az értelmiséget bőven kárpótólhatja, hogy az egységesülő társadalomban az addigi szellemi apály, a vészes eszmehiány csillapul, és a zaklatott ideológikus küzdelmek helyét, amint az egyébként is kívánatos, a rangját visszanyerő szellemi alkotás öröme foglalhatja el. Jó ma is tudnunk, hogy csak a szíve mélyén alkotáspárti ember valóban demokrata, és a küzdelmekbe belefeledkező értelmiségit nem annyira a nyilvánosan vallott cél hívja, mint a szellemi kiüresedtettség nyomasztó élménye hajtja.

Ha alkalmi és részleges visszaesések a demokratizálódási folyamatban elképzelhetőek is, Közép- és Kelet-Európában teljesen szokatlan, és már-már hihetetlen módon a kibontakozás föltételei hosszú távon adottaknak, a körülmények tartósan kedvezőeknek mutatkoznak. Térségünk a civilizált világ figyelmének középpontjába került, és szemmel láthatóan mindenki érdekelt viszonyaink rendezésében, problémáink megoldásában. Mivel a történelemben tulajdonképpen nincsenek szerencsés véletlenek, a kialakult helyzetet úgy kell értenünk, hogy más, eddig nálunk boldogabb népekhez hasonlóan a mi társadalmaink egységesülése is végre a történelmi folyamat időszerű föladatává vált. Mint minden hasonló esetben, az időszerű történelmi föladatok megoldása most is eredetiséget, szellemi önállóságot követel, a lényege szerint új helyzet valóban új szempontból történő megvilágítást igényli. Ha az előttünk álló úton lesznek visszaesések, ezek azért lesznek, mert ezt a föltétlenül szükséges eredeti pozíciót egy csapásra kimunkálni és főképpen azonnal érvényesíteni nem lehetséges. Amennyiben jól ítéljük meg a jelen szituációt, bízhatunk abban, hogy a történelem hagy majd időt az esetünkben egyedül elfogadható eszmei álláspont kialakítására, hiszen hiányában a történelmi folyamat egésze nem mozdulhat. Amennyiben viszont tévednénk a történelmi pillanat megítélésében, akkor előbb-utóbb be kell majd látnunk, hogy a kívánt cél elérésének nincs biztosítéka, s vállalkozásunk, mint már annyiszor, ismételten ki van téve a véletlen erők játékának, a sors szeszélyének. Mégis mindenképpen akkor járunk el helyesen, ha bízunk a történelmi helyzetben, és vállaljuk az eredeti pozíció kidolgozásának fáradságát, mert így sok felesleges kitérőt megtakarítunk, s a véletlenek közötti lavírozásra akkor is eleget lesz áttérni, ha utóbb esetleg kiderül, nincs más választásunk. Tudjuk, furcsállást válthat ki, hiszen jó ideje merőben szokatlan politikai erők, gazdasági föltételek, ideológiai harc stb. helyett eszmékről, szellemi megoldásról beszélünk, de mint megmutatni próbáltuk, társadalmunk, kultúránk eszmei alapra helyezése térségünkben a demokratikus kibontakozás sikerének igazi biztosítéka.